

KRYSTIAN SAJA

Uniwersytet Zielonogórski
ORCID: 0000-0002-5580-6218
k.saja@ifp.uz.zgora.pl

Rozszerzenie faktu historycznego w literaturze kontrafakcyjnej i jego wartości dydaktyczne

Streszczenie

Jednym z głównych celów historii kontrafakcyjnych jest pełniejsze odczytywanie złożonych procesów dziejowych. Z pomocą literatury kontrafakcyjnej budowany jest pełniejszy obraz przeszłości, a dopełnienie wiedzy o dziejach bieżących następuje za sprawą zrozumienia możliwych alternatyw. Przestrzeń historii alternatywnych buduje „nowe fakty”, ukazując wizje ich istnienia w procesie dziejowym. Innymi słowy, fakt historyczny, traktowany jako punkt przełamania, stanowi moment zwrotny w historii, w którym za sprawą literatury kontrafakcyjnej realizuje się odmienny scenariusz dziejów. Historyk jest zobowiązany połączyć szereg faktów w ciąg przyczynowo-skutkowy, zespolony jednością wewnętrzną konieczności. Autor historii alternatywnej stwarza świat nowy, odrealniony, a jednocześnie prawdziwy, logiczny, mający początek w fakcie historycznym, zaś koniec osadzony w fikcji lub spekulacji, z konkluzją: „tak mogło być naprawdę”. Tak rozumiane historie alternatywne otwierają nowe możliwości w zakresie dydaktyki. Narracja historyczna osadzona w ramach powieści staje się atrakcyjniejszą formą przekazu dla młodego pokolenia. Ukazanie alternatywnych wariantów dziejowych poszerza nie tylko przestrzeń wyobraźni, ale przede wszystkim abstrakcyjnego i logicznego myślenia, z poszanowaniem historii.

Słowa kluczowe: literatura kontrafakcyjna, historiografia, fakt historyczny, dydaktyka

„Także Kalliope pisze historię”¹.

Myśl probabilistyczna to nieodzowny element refleksji historycznej, znany ludzkości co najmniej od czasów starożytnych². Podstawowym zadaniem doko-

¹ Zob. T. Voß, *Auch Kalliope schreibt Geschichte, oder: Von neuen Dialogen zweier Disziplinen. Conference Proceedings of: Text, Literatur, Geschichte. Perspektiven für das 21. Jahrhundert*, „LiteraturGeschichte”, 11–13. Zentrum für interdisziplinäre Forschung der Universität Bielefeld, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0222-001693> [29.01.2021].

² Herodot rozważał konsekwencje przegranej Greków w bitwie pod Maratonem, Liwiusz spekulował na temat szans Imperium Rzymskiego w hipotetycznej konfrontacji z armią Aleksandra Wielkiego (G. Rosenfeld, *The World Hitler Never Made. Alternate History and The Memory of Nazism*, Cambridge 2005).

nywanych przez historyków operacji natury kontrfaktycznej jest, zdaniem Nialla Fergusona, nie tyle ustępowanie miejsca wyobraźni (alternatywnych wizji przeszłości), lecz przede wszystkim weryfikacja empiryczna wynikających z kalkulacji hipotez³. Z kolei jednym z głównych celów literatury kontrfaktycznej jest pełniejsze odczytywanie złożonych procesów dziejowych wraz z ich niezrealizowanymi wariantami, co przynajmniej częściowo wpisuje się w powyższe założenia. Zbiór tak powstałych światów możliwych będzie pełniejszy od przedmiotu tradycyjnej historiografii.

Dzieje rozwoju historiografii są pełne przewartościowań natury metodologicznej. W XIX wieku za cel historiografii uznawano wierne odzwierciedlenie przeszłości z jedną i niezmienną prawdą historycznej narracji⁴. Kiedy podważona została tradycyjna koncepcja prawdy, za sprawą ponowoczesnej humanistyki, obiektywizm wiedzy historycznej ustąpił miejsca jej fikcji narratywnej⁵. Hayden White w zbiorze esejów z 1978 roku zaznacza: „Także Klio poetyzuje”⁶. W późniejszych opracowaniach stanowczo stwierdza, że „pisarstwo historyczne ujęte w formę narracji [...] jest rodzajem literatury”⁷. Wszelkie różnice między prozą historyczną a literacką są umowne, przede wszystkim za sprawą narracyjnej formy podawczej, nieodzownie zbliżającej historiografię do literatury (przede wszystkim do epiki).

Opowiadanie historii naznaczone jest ponadto aspektem subiektywnym. Johann Martin Chladenius słusznie zauważa, że „nie można uniknąć tego, iż każdy rozpatruje historię z własnego punktu widzenia i według niego ją opowiada [...]. Opowiadanie w pełni oderwane od własnego punktu widzenia jest niemożliwe”⁸. Wpisuje się to w nurt historii aksjologicznej (historii życzeniowej), gdzie „punktem wyjścia jest stan rzeczy najwyżej ceniony w systemie wartości historyka”⁹. Łącząc subiektywny punkt widzenia z narracyjną formą podawczą historycy „z bohaterskiej wojny robią fragment epepei, straszne klęski układają w tragedie, a z intrygi lepią komedie; wielu historyków przebiera francuską rewolucję w szaty melodramatu”¹⁰.

W pełni zrozumiałe jest, że historycy upodabniają narrację do rozmaitych gatunków literackich. Jest to zarzut stawiany tak zwanej „historii romantycznej czy

³ N. Ferguson, *Virtual History: Towards a 'chaotic' theory of the past* [w:] tegoż, *Virtual History*, London 2011, s. 18.

⁴ J. Topolski, *Historia jako nauka po postmodernizmie*, przeł. E. Domańska [w:] *Pamięć, etyka i historia*, red. E. Domańska, Poznań 2002, s. 32.

⁵ H. White, *Poetyka pisarstwa historycznego*, Kraków 2010; F. Ankersmit, *Pochwała subiektywności* [w:] *Pamięć, etyka i historia*, red. E. Domańska, Poznań 2002).

⁶ Zob. H. White, *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, Baltimore 1978.

⁷ H. White, *Proza historyczna*, przeł. R. Boryślowski i in., red. E. Domańska, Kraków 2009, s. 17.

⁸ J.M. Chladenius, *Allgemeine Geschichtswissenschaft* [1952]. Cyt. za: H. Markiewicz, *Historia a literatura*, „Pamiętnik Literacki” 2006, XCVII, z. 3, s. 7.

⁹ K. Brzechczyn, *O odmianach historii alternatywnej* [w:] *Gra i konieczność. Zbiór rozpraw z filozofii historii i historii historiografii*, red. G.A. Dominiak, J.Ostoja-Zagórski, W. Wrzosek, Bydgoszcz 2005, s. 88.

¹⁰ H. Markiewicz, *Historia a...*, s. 6.

poetyckiej”, lecz tego typu działania pomagają utrwalić wiedzę, szczególnie wówczas, gdy jej materiał stanowi zawiły fragment zamierzchłej przeszłości¹¹. Nadanie historii odpowiedniej narracji pozwala uzyskać wiedzę ogólną zapośredniczoną przez wiedzę jednostkową, na co zwraca uwagę Thomas Macaulay, stwierdzając: „historia wpaja umysłowi prawdy ogólne przez żywe przedstawienie poszczególnych charakterów i wydarzeń”¹². Efekt dydaktyczny powyższych działań zostanie spotęgowany, gdy do narracji historycznej dołączymy alternatywne scenariusze zdarzeń. Historia stanie się wówczas „żywa”, nacechowana silną rewizyjnością zaistniałych faktów, osadzonych w odmiennej rzeczywistości. Wartościom dydaktycznym opowiadanej historii w jej ujęciu kontryfakcyjnym poświęcony zostanie niniejszy artykuł, zgodnie z tezą, że poprzez kluczowy dla literatury kontryfakcyjnej mechanizm punktu przełamania narracje historyczne nie tylko uzupełniają wiedzę o przeszłości, ale i rozwijają zdolności mentalne czytelników.

1. Funkcjonowanie literatury kontryfakcyjnej – punkt przełamania

Literatura kontryfakcyjna, realizowana między innymi w postaci historii alternatywnej, to gatunek prozy fikcjonalnej oraz spekulatywnej „rozgrywający się w świecie, w którym wydarzenia historyczne miały przebieg odmienny niż ten znany ze świata rzeczywistego”¹³. Jej domeną są spekulacje probabilistyczne w historii, a głównym celem refleksja nad mechanizmami dziejów w postaci fabularnej realizacji myśli kontryfakcyjnej¹⁴. Fabuły tak opowiadanych historii odbiegają od dziejów historycznych, lecz opierają się na wspólnym fundamencie – przełomowym fakcie historycznym. Jest on utożsamiany w literaturze kontryfakcyjnej z tak zwanym *Point of Divergence* (POD)¹⁵, czyli najogólniej rzecz ujmując, miejscem przełomowym dla dalszego rozwoju dziejów¹⁶. Jest to zmiana biegu historii w punkcie przełamania, czyli rozejścia się rzeczywistości historycznej i fabularnej w obszarze powieści¹⁷. Jak zauważa Natalia Lemann, POD to:

¹¹ Tamże.

¹² Cyt. za: H. Markiewicz, *Historia a...*, s. 10; Th. Macaulay, *Hallam* [w:] *Critical and Historical Essays*, t. 1, London 1907, s. 1.

¹³ N. Lemann, *Historie alternatywne i steampunk w literaturze. Archipelagi badawczo-interpretacyjne*, Łódź 2019, s. 75.

¹⁴ Por. M. Górecka, *Polityczne afiliacje fantastyki. Historie alternatywne jako dyskurs ideologiczny*, „Literaturoznawstwo: Historia, Teoria, Metodologia, Krytyka” 2012–2013, 1(6)–2(7), s. 198.

¹⁵ Narodowe Centrum Historii zaproponowało inny termin, mianowicie „Zwrotnica Historii”. Nazwano tak cykl wydawniczy, którego pierwszą powieścią była *Burza. Ucieczka z Warszawy '44* z roku 2010, autorstwa Macieja Parowskiego.

¹⁶ Momentem przełomu będzie na przykład bitwa nad Bzurą z kampanii wrześniowej 1939 roku, powstanie listopadowe, zamach na Hitlera itp.

¹⁷ O miejscu tym wspomina Lemann w stworzonej przez siebie definicji historii alternatywnej (N. Lemann, *Historie alternatywne...*, s. 380–388).

wybranie przez pisarza (lub historyka, jeśli mamy do czynienia z operacjami kontryfakcyjnymi dokonywanymi na rzecz nauki) momentu zróżnicowania przebiegu wydarzeń historycznych wobec tego znanego ze świata aktualnego. Zróżnicowanie kreowanego świata wobec jego aktualnej wersji dokonuje się jako konsekwencja zmiany owego kluczowego momentu dziejowego¹⁸.

Punkt ten stanowi cofnięcie historii do „stanu niegotowości”, poprzez gwałtowną zmianę perspektywy, z której przeszłość jest analizowana, by z „wachlarza jednokierunkowych dróg” wybrać konkretne zdarzenie¹⁹. Warto nadmienić, że zgodnie z myślą Jerzego Topolskiego, dla dobra dydaktyki historycznej powinno się to odbywać w obrębie konkretnych możliwości i warunków²⁰. Proces przewartościowania zwyczajowo przebiega w stronę utopii lub heterotopii, w której dzieje narodu, społeczeństwa bądź jednostek (zazwyczaj wybitnych) zyskują nową narrację. Odwołując się do ważnych wydarzeń z historii, opowieści alternatywne odpowiadają na bieżące zmiany zachodzące w społeczeństwie oraz spełniają zapotrzebowanie na narodowe mity. Warto nadmienić, że wskazuje się dwa modele realizacji POD. Krzysztof Brzechczyn dokonuje podziału na płytką i głęboką analizę historii alternatywnej. Analiza płytka skupia się jedynie na wskazaniu punktu przełamania, zaś głęboka opisuje jego następstwa dziejowe²¹.

Jeden z pierwszych teoretyków historiografii kontryfakcyjnej Alexander Demandt zauważył, że spekulacje ułatwiają poznanie przyczyn i znaczenia przeszłych zdarzeń, wpływając na zrozumienie mechanizmów dziejowych:

nasz obraz historii pozostanie niedokończony, jeśli nie ujmie się go w ramy nieureczywistnionych możliwości. Rozpatrywanie zdarzeń, do których w historii nie doszło, jest, mimo zrozumiałych wątpliwości, konieczne, możliwe, mimo znacznych trudności, i pouczające ze względu na poznanie historii realnej [...] odpowiedzi na pytanie „co by było, gdyby...” potrzebujemy dla zrozumienia sytuacji wyboru, dla oceny wagi poszczególnych czynników przyczynowych, dla uzasadnienia sądów wartościujących, a także po to, by oszacować prawdopodobieństwo różnych zdarzeń²².

Historiografia niemalże od początków swego istnienia snuła domysły oparte na fundamentalnym pytaniu: „co by było, gdyby”. Operacje kontryfakcyjne pomagają w orzekaniu o przyczynach danego zdarzenia bądź zjawiska, a konstruowanie fikcyjnych zależności przyczynowo-skutkowych umożliwia przenikanie tych, które zaszły w rzeczywistości²³. Ponadto Demandt uważa, że fakty historyczne nie są ustalone raz na zawsze, lecz z upływem czasu zmienia się ich ocena. Wpływają na to w szczególności sądy probabilistyczne, które po przekształceniu w historie

¹⁸ N. Lemann, *Czy można uchronić się od przeszłości? Historie alternatywne i uchronie jako literackie aporie polityki i wiedzy historycznej*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2011, LIV, z. 2, s. 341.

¹⁹ Por. A. Demandt, *Historia niebyła. Co by było, gdyby...?*, Warszawa 1999, s. 20.

²⁰ J. Topolski, *Refleksje na temat historii alternatywnej*, „Przegląd Humanistyczny” 1999, nr 2/3 (353/354), s. 8.

²¹ K. Brzechczyn, *O odmianach...*, s. 87.

²² A. Demandt, *Historia niebyła...*, s. 10, 18.

²³ Por. M. Górecka, *Nieodparta pokusa spekulacji, czyli o fenomenie historiografii kontryfakcyjnej*, „Kultura i Historia” 2014, 25; A. Demandt, *Historia niebyła...*, s. 27–30.

alternatywne potrafią wpłynąć na postrzeganie wiedzy uważanej za pewną²⁴. Tego typu opowieści, realizując wizje historyków o odmiennych scenariuszach dziejów, niejednokrotnie rewidują lub wręcz podważają obiegowe opinie.

Podczas poszukiwania i uzasadniania hipotetycznych możliwości ujawniają się bowiem przeoczone fakty. Wydobywamy na światło dzienne ukryte nurty, zjawiska towarzyszące, motywy i punkty wyjścia, studia zaczątkowe, przesłonięte, zepchnięte niejako z pola widzenia przez fakty, które wysunęły się na pierwszy plan²⁵.

Demandt zauważa problem wynikający z przyjęcia perspektywy personalizacji doboru kontryfakcyjnych zdarzeń. Jest nim życzeniowość oraz wybieranie jedynie pomyślnych hipotez, zgodnie z pragnieniem historyka²⁶. Nie zmienia to jednak faktu, że proces dziejowy tak opowiadanych historii to rozgałęzienie dróg w określonym momencie historii, w warunkach sprzyjającej koniunktury oraz w ściśle wyznaczonym kierunku. Realizacja każdej z nich przyczynia się do poszerzenia wiedzy o przeszłości, do oszacowania niezaistniałych możliwości oraz błędów społeczeństw lub przywódców z czasów minionych.

Warto również nadmienić o rodzaju strategii ofensywnej historii alternatywnej polegającej na udaremnieniu przeszłego zdarzenia, zapobieżeniu mu poprzez zarządzanie afektami sytuacyjnymi. Jest to działanie osadzone w terażniejszości, ukierunkowane na udaremnienie groźby, która jeszcze nie istnieje²⁷. Zgodnie z powyższą koncepcją historie alternatywne odwołują się do punktu w przestrzeni historycznej, w którym następuje chwilowy kryzys rzeczywistości ontologicznej, gdzie to, co się nie wydarzyło, a jedynie mogło się wydarzyć, może się stać faktem²⁸. Są to realne wizje z przeszłości dotyczące przyszłości, które nigdy się nie zrealizowały, a których możliwe zaistnienie w historii oddziałuje na naszą rzeczywistość. Tak postrzegana niezrealizowana alternatywna rzeczywistość pojawiła się w literaturze za sprawą historii alternatywnej. Odżyły dawne lęki i niespełnione nadzieje, a także fantazmaty na temat przeszłości.

2. Dydaktyka historii kontryfakcyjnych

Kontryfakcyjny punkt przełamania, doprowadzając do realizacji alternatywnych scenariuszy dziejów, pełni istotną funkcję w procesie edukacyjnym, pogłębiając refleksję historyczną oraz poszerzając krąg spraw istotnych, których dotychczas zwyczajnie nie dostrzegano. Historie kontryfakcyjne pełnią również istotną funkcję w procesie poznawczym oraz pamięciowym. Do głównych zalet

²⁴ Tamże, s. 31.

²⁵ Tamże, s. 48.

²⁶ Tamże, s. 27.

²⁷ B. Massumi, *Ontopower. War, Powers, and the State of Perception*, Duke University Press, Durham–London 2015, s. 7.

²⁸ Por. J. Tabaszewska, *Przeszłe przyszłości. Afektywne fakty i historie alternatywne*, „Teksty Drugie” 2017, nr 5, s. 52.

opowieści konfraktywnej i literackiej historii alternatywnej w zakresie procesu dydaktycznego należą:

1. Popularyzacja wiedzy historycznej (poprzez atrakcyjną formę podawczą).
2. Kształtowanie świadomości historycznej (dzięki pobudzeniu pamięci historycznej).
3. Weryfikacja mitów narodowych i ich osadzenie w teraźniejszości.
4. Oswajanie i kojenie traum.
5. Zrozumienie kontekstów i problemów współczesnego świata.
6. Kształtowanie umiejętności analizy związków przyczynowo-skutkowych.

2.1. Popularyzacja wiedzy historycznej

Popularyzacja wiedzy historycznej poprzez opowiadane historie to najbardziej oczywiste zadanie literatury konfraktywnej i alternatywnej. Literatura stanowi doskonałe medium, za pomocą którego opowiadana historia dociera do szerokiego grona odbiorców²⁹. Choć obiektywizm faktu historycznego stanowi nieodzowny oraz pierwotny składnik rzetelnej wiedzy, jego utrwalenie pamięciowe nie należy do zadań prostych. Jak zauważa Thomas Macaulay, wpajanie umysłowi prawd ogólnych wymaga od historyka żywego przedstawiania poszczególnych charakterów³⁰. Zgodnie z myślą Augustina Thierry pojawiają się one w narracji jakby „na scenie”, odgrywając role fabularne właściwe względem ich losów historycznych³¹. Tym samym słuszne wydaje się stwierdzenie Friedricha Nietzschego, że prawdziwa wartość historii wynika z faktu, że nawet powszednie tematy historyczne potęgują do rozmiarów symbolu, jeśli prelegent zawiera w sobie pewną dozę siły artystycznej, twórczy polot, „miłosne wniknięcie w dane empiryczne”³². Tym samym optymalne korzyści dydaktyczne uzyskujemy wówczas, gdy historyk w należyтым stopniu zbliża się do literatury. Literatura pozwala odbiorcy uczestniczyć w historii, pobudzając pokłady abstrakcji.

Współczesne nauki kognitywne wydają się potwierdzać powyższe założenia³³. Pryswajanie wiedzy pamięciowej odbywa się za pośrednictwem niewielkiej struktury mózgowej umieszczonej w płacie skroniowym kory mózgowej kresomózgowia, zwanej hipokampem. Jednym z jej zadań jest konsolidacja pamięci, czyli przeniesienie danych z pamięci krótkotrwałej do pamięci długotrwałej, prowadząca do głębokiego

²⁹ Por. J. Kałużny, *Do kogo należy historia? Refleksja literaturoznawcy*, „Przegląd Zachodni” 2014, nr 2, s. 8.

³⁰ Zob. Th. Macaulay, *Hallam*, s. 1.

³¹ Por. W. Wackernagel, *Poetik, Retorik und Stilistik*, Halle a/S. 1906, s. 324.

³² F. Nietzsche, *Pożyteczność i szkodliwość historii dla życia* [w:] *Niewczesne rozważania*, przeł. M. Lukaszewicz, Kraków 1996, s. 128–129.

³³ Kognitywistyka to multidyscyplinarna gałąź nauki, badająca procesy poznawcze z perspektywy różnych nauk szczegółowych. Należą do nich filozofia, informatyka, lingwistyka, logika, neurofizjologia, psychologia poznawcza, robotyka, socjologia, fizyka (zob. J. Woleński, *Jaka jest kognitywistyka każdy(?) widzi* [w:] *Metodologiczne i teoretyczne problemy kognitywistyki*, red. J. Woleński, A. Dąbrowski, Kraków 2014, s. 9–26.

przetwarzania danych³⁴. Doprowadza to do powstania trwałej reprezentacji neuronalnej, zwanej potocznie magazynem pamięci. Tym samym proces nauki odbywa się za pośrednictwem wskazanej struktury, która przyswaja pojedyncze fakty oraz odpowiada za zapamiętywanie zdarzeń³⁵. Hipokamp pełni ponadto rolę wykrywacza nowości, będąc ukierunkowanym na rozpoznanie niepowtarzalnych danych percepcyjnych³⁶. Innymi słowy, jest on w stanie ocenić każde kolejne doświadczenie pod kątem jego obecności w przeszłości. Jeśli hipokamp potwierdzi zaistnienie nowego doświadczenia oraz z jakiegoś względu uzna je za interesujące, utworzy trwałą reprezentację. Oznacza to, że z neurologicznego punktu widzenia poruszają nas historie, nie fakty, a szczegóły mają sens tylko w kontekście. Kontekst wypowiedzianej treści wpływa na poziom skupienia odbiorcy na referowanej historii, a razem z odpowiednią formą podawczą sprawia, że szczegóły stają się bardziej interesujące³⁷. W sposób wymierny ma to wpływ na moduły pamięci, które tak uzyskaną wiedzę utrwalają na reprezentacjach neuronowych. Dobry nauczyciel będzie opowiadać historie, budować fabuły, osadzać fakty i daty w kontekście, co ułatwia zapamiętanie. Powyższą tezę argumentuję wypowiedzią Manfreda Spitzera, który stwierdza:

Wkuwanie dat („siedem – pięć – trzy: powstaje Rzym”, „trzysta trzydzieści i trójka – pod Issos była bitwa” itp.) nie ma sensu tak długo, jak długo nie znamy kulis wydarzeń. Dopiero opowieści o wychowanym przez filozofa Greku, który z małą armią pokonał olbrzymie mocarstwo, sprawi, że data ożyje³⁸.

Kontekst i narracja wpływają na pobudzenie do pracy hipokampa, który traktując daną historię jako interesującą i godną zapamiętania, kieruje jej reprezentację pamięciową do trwałego zapisu neuronalnego. Dowodzi to faktu, że wyższość przekazu literackiego nad historycznym jest w dużym stopniu zjawiskiem naturalnym, wynikającym z działania ludzkiego układu nerwowego.

2.2. Kształtowanie świadomości historycznej

Jak już pisałem, historie kontryfaktyczne pobudzają pokłady pamięci historycznej, czyniąc ją żywą i aktywną. Historia w zmienionej wersji wymaga daleko idącej świadomości faktów dokonanych, które stanowią nieodzowny element opowiedzianej historii zwłaszcza wówczas, gdy dzieje alternatywne wymuszają na czytelniku weryfikację referencyjności. Historie alternatywne znakomicie pobudzają procesy memoryzacyjne, konfrontując spekulacje z faktami historycznymi³⁹. Są one ważnym źródłem zbiorowej pamięci, swoistym magazynem przeżyć będących udziałem zarówno indywidualnym, jak i zbiorowości. Magazyny te referują wiedzę odbiorcy w sposób nad wyraz uniwersalny. Przedstawiają procesy histo-

³⁴ Zob. M. Spitzer, *Jak uczy się mózg?*, przeł. M. Guzowska-Dąbrowska, Warszawa 2007, s. 18.

³⁵ Tamże, s. 30.

³⁶ Tamże, s. 38.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże, s. 38. W czasie bitwy pod Issos z 333 roku p.n.e. Aleksander III Wielki – wychowanek Arystotelesa – pokonał potęgę perską pod dowództwem Dariusza III Kodomanusa.

³⁹ N. Lemann, *Historie alternatywne...*, s. 15.

ryczne, stereotypy narodowe oraz fakty historyczne z dziejów danego państwa, umacniając w ten sposób grupy społeczne i narodowe w poczuciu spójności. Przy tym pole oddziaływania literatury w tym zakresie jest znacznie większe niż w przypadku historii. Pamięć historyczna przechodzi na pole pamięci kulturowej, a „literatura, historia i kultura tworzą we współczesnej refleksji teoretycznej i metodologicznej rozmaite konfiguracje, związane ze zmianami paradygmatów badawczych w naukach humanistycznych i społecznych”⁴⁰. Innymi słowy, pewne istotne z punktu widzenia ogólnonarodowego fakty z przeszłości trwale wpisują się w kulturę społeczności, stając się elementem powszechnie wykorzystywanym przez pisarzy i poetów oraz rozpoznawalnym przez odbiorców w przestrzeni literackiej. Działania te wspierają powstawanie i funkcjonowanie świadomości historycznej poprzez odwołanie się do kluczowych faktów historycznych, które odbiorca zwyczajnie znać musi, aby właściwie odczytać konteksty alternatywnie opowiedanej historii.

2.3. Utrwalanie lub zwalczanie mitów narodowych

Tendencja do posługiwania się mitami narodowymi jest nieodzownym elementem literatury konfraktywnej. Historie konfraktywne i alternatywne utrwalają bądź odkłamują narodowe mity, w zależności od bieżących potrzeb społeczeństwa. Tym samym literatura ta pełnić może funkcje służebne względem narodu, tradycji i pamięci kulturowej. Ponadto, choć powinna być ona wolna od wpływów politycznych, potrafi służyć legitymizacji władzy. Podaje w wątpliwość bądź utwierdza stereotypy, czyniąc to w imię politycznej poprawności, bądź, co wskazane, oddaniu sprawiedliwości faktom historycznym. Ogół powieści historycznych w Polsce wykazuje przeładowanie „emocjami, stereotypami, wartościami”, które bywają wyidealizowane do granic przyzwoitości⁴¹, lecz pełnią przy tym niezwykle rolę edukacyjną – propagując lub zwalczając pewne wartości. Oznacza to, że przekaz historyczny zaprezentowany w postaci „odświeżonej” może doprowadzić do rewaloryzacji, rozumianej jako nowa wycena starych wartości oraz weryfikacja ich hierarchii⁴².

W kontekście utrwalania mitów narodowych istotne jest również pojęcie miejsca pamięci (*lieu de mémoire*). Jest to konstytuujący tożsamość topos pamięci kulturowej, rozumiany jako miejsce fizyczne, wydarzenie, postać, zjawisko lub też wyimaginowany fenomen historyczny, istotny dla danej społeczności bądź narodu⁴³. Magdalena Górecka dookreśla pojęcie, pisząc, że miejsca pamięci to:

⁴⁰ J. Kałużny, *Do kogo należy historia?...*, s. 12.

⁴¹ B. Bałuża, *Postmodernizm a współczesna (Polska) powieść historyczna*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Scientiae Artium et Litterarum”, z. 8: *Postmodernizm po polsku? (Materiały konferencyjne)*, red. A. Izdebska, D. Szajnert, Łódź 1998, s. 21.

⁴² U. Śmietana, *Re-Grimm-owanie baśni. Kulturoterapia Angeli Carter*, „Czas Kultury” 2004, nr 4, s. 49.

⁴³ Zob. P. Nora, *Między pamięcią i historią: Les Lieux de Memoire*, „Tytuł roboczy: Archiwum” 2009, nr 2, s. 4–12; *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 3: *Paralele*, red. R. Traba, H.H. Hahn, Warszawa 2012.

Wszelkie formy wyobraźni zbiorowej związane z przeszłością, a więc mity narodowe, mity historyczne, wyobrażenia geopolityczne, ideologie, stereotypy, utopie regresywne czy też retro topie, a także kategorie, których obszar pojęciowy zajął się z kręgiem psychoanalizy czy psychologii społecznej (jak trauma, resentment, kompleks) oraz krytyki postkolonialnej (konieczne fikcje, pisanie narodowe itd.)⁴⁴.

Literatura kontryfakcyjna jest częścią procesu zmierzającego do rozwijania scenariuszy opartych na miejscach pamięci. Przyczyniają się one do spełnienia kolejnego celu dydaktycznego, historii kontryfakcyjnych, którym jest osvajanie i kojenie traum.

2.4. Oswajanie i kojenie traum

Kontryfakcyjne historie, poprzez ich symboliczne osadzenie w kontekście fantazmatu, pełnią ważne zadanie w procesie terapeutycznego osvajania i kojenia traum. Odbywa się to na drodze ich przywołania bądź odrzucenia w zmienionej wersji historii. Historie te pozwalają pogodzić się z przeszłością lub dokonać jej „rozliczenia” poprzez analizę wszelkich możliwych kierunków powstałych w punkcie przełamania. „Fikcja jest wypartym innym historii”, a „to, co inne, jest fantazmatem historii” – zauważa Michel de Certeau⁴⁵. Fantazmaty historyczne, poprzez swój nostalgiczny charakter, łagodzą skutki wydarzeń z przeszłości oraz ułatwiają „świadkom historii” pogodzenie się z losem. Udowadniają ponadto, że dokonując drobnej modyfikacji przeszłości, wielu tragicznych wydarzeń można było uniknąć. Literatura kontryfakcyjna, stawiana pod presją strachu i traum żyjących świadków historii (lub ich wspomnień), dokonuje zwrotu ku przeszłości, by przeprojektować przyszłość. Tworzone są w ten sposób różne modele społeczne, polityczne bądź kulturowe, naznaczone potrzebą zadośćuczynienia zaistniałej krzywdy. Tak pojmowany fantazmat realizuje nostalgiczne marzenie o lepszym świecie, co uświadamia nam Maria Janion, pisząc: „Lepsze jest «tam», gorsze jest «tutaj»”⁴⁶.

2.5. Zrozumienie kontekstów i problemów współczesnego świata

Jak zauważa Hayden White, pisarstwo historyczne u swego zarania miało za zadanie edukować żyjących, dając im wzorce zachowań, szczególnie w sprawach publicznych⁴⁷. Sytuacja zmieniła się w wieku XIX, gdy historiografia przeobraziła się w pełnoprawną naukę. Utracono wówczas wiarę w możliwość rozwiązania problemów teraźniejszych poprzez bezpośredni transfer rozwiązania danego problemu z przeszłości (uczenie się na błędach)⁴⁸. Istotna pozostała natomiast tzw.

⁴⁴ M. Górecka, *Impuls kontryfakcyjny a pamięć kulturowa. Historie alternatywne jako narodowe imaginarium*, „Creatio Fantastica” 2019, nr 2 (60), s. 61–62.

⁴⁵ Cyt. za: H. White, *Przeszłość praktyczna*, przeł. E. Domańska, Kraków 2014, s. 50; M. de Certeau, *History: Science and Fiction* [w:] tegoż, *Heterologies: Discourse on the Other*, Minneapolis 1986, s. 110.

⁴⁶ M. Janion, *Zło i fantazmaty. Prace wybrane*, t. 3, Kraków 2001, s. 163.

⁴⁷ H. White, *Przeszłość...*, s. 53.

⁴⁸ Tamże.

przestrzeń doświadczenia, którą Reinhart Koselleck określa jako magazyn zarchiwizowanych wspomnień, idei, snów i wartości, z którego korzystamy na zasadzie „sklepu ze starociami”⁴⁹. Tego typu magazynami wspomnień praktycznych wydaje się literatura historyczna i kontrfaktyczna, która budując narrację historyczną, ożywia martwą poniekąd przeszłość, wpływając tym samym na interpretację skomplikowanych kontekstów teraźniejszości.

Przynajmniej część literatury kontrfaktycznej przynależy do dziedziny tzw. przeszłości praktycznej, którą dookreśla w ślad za twórcą pojęcia Michaeliem Oakeshottem Hayden White⁵⁰. Przeszłość praktyczna odnosi się do przekonań na temat przeszłości, jakie każdy człowiek ma w życiu codziennym i z których czerpie informacje, idee, modele oraz strategie rozwiązywania problemów praktycznych, od spraw osobistych, aż do politycznych⁵¹. Zdaniem White’a to w równym stopniu „przeszłość pamięci, marzenia i pragnień”⁵². Praktyczną przeszłość wspomnień, snów, fantazji, doświadczenia czy wyobraźni przywołujemy, skonfrontowani z pytaniem: „co powinienem zrobić?”⁵³. Tym samym przeszłość praktyczna przeciwstawia się przeszłości historycznej w sensie naukowym. Z racji bezpośredniego osadzenia w przeszłości historia nie jest w stanie poinstruować człowieka, co powinien uczynić w kwestii bieżących świadomych wyborów, w przeciwieństwie do literatury kontrfaktycznej, będącej składową przeszłości praktycznej. Historie te osadzają w kontekście i przyczynowości fakty historyczne, a poprzez realizację alternatyw oraz dopełnienie przeszłych zdarzeń edukują czytelnika w zakresie możliwych rozwiązań danego problemu. Historia dostarcza informacji o faktach dokonanych. Kontrfakty, z racji powiązania z ideą przeszłości praktycznej, opowiadają „żywą historię” w dynamicznym i nowym kontekście, który pisarz niejednokrotnie osadza w perspektywie współczesnej.

2.6. Kształtowanie umiejętności analizy związków przyczynowo-skutkowych

Ostatnią ze wskazanych funkcją literatury kontrfaktycznej w zakresie dydaktyki jest możliwość analizy nowych związków przyczynowo-skutkowych, dzięki którym możliwe jest nie tyle poznanie, ale przede wszystkim merytoryczne ocenianie wydarzeń historycznych oraz alternatywnych. Autor kontrfaktycznych opowieści za sprawą *Point of Divergence* formułuje odrębny zestaw związków przyczynowo-skutkowych, a te uzupełniają wiedzę o przeszłości, pomagając dostrzec szereg relacji, których istnienie było dotychczas niedostrzegalne. Ścieżka wzajemnych powiązań historycznych zdarzeń, ta rzeczywista i fikcyjna, edukuje

⁴⁹ Zob. R. Koselleck, *Przestrzeń doświadczenia I horyzont oczekiwań – dwie kategorie historyczne* [w:] tegoż, *Semantyka historyczna*, przeł. W. Kunicki, Poznań 2001.

⁵⁰ H. White, *Przeszłość...*, s. 48, 62.

⁵¹ Tamże, s. 52.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże, s. 53.

czytelnika oraz wpływa na rozwój umiejętności logicznego myślenia. Innymi słowy, kreowane literacko przykłady związków przyczynowo-skutkowych wpływają na zdolności percepcyjne człowieka i jego rozwój mentalny, ułatwiając funkcjonowanie w świecie współczesnym.

Podsumowanie

Jak zauważa Natalia Lemann, „dopiero dziś odzyskiwana jest dawna świadomość tego, iż historia i literatura wywodzą się ze wspólnego pnia i do końca XVIII w. nie były od siebie rozdzielane”⁵⁴. Jedność ta umożliwia operowanie wieloma narzędziami edukacyjnymi. Za sprawą narracji historycznej osadzonej na gruncie określonego gatunku literackiego czytelnik nie tylko zyskuje wiedzę trudno przyswajalną, ale i udoskonala szereg umiejętności analitycznych. Ponadto literatura kontryfakcyjna umożliwia tak zwane „wejście i głębokie odczuwanie przeszłości”, porównywalne do greckiego katharsis, niejednokrotnie oczyszczając człowieka z negatywnych, tłumionych emocji, lęków, cierpienia emocjonalnego oraz traum z przeszłości.

Bibliografia

- Bakuła B., *Postmodernizm a współczesna (polska) powieść historyczna*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Scientiae Artium et Litterarum”, z. 8: *Postmodernizm po polsku? (Materiały konferencyjne)*, red. A. Izdebska, D. Szajnert, Łódź 1998.
- Certeau M. de, *Heterologies: Discourse on the Other*, Minneapolis 1986.
- Critical and Historical Essays*, t. 1, London 1907.
- Demandt A., *Historia niebyła. Co by było, gdyby...?*, Warszawa 1999.
- Ferguson N., *Virtual History*, London 2011.
- Górecka M., *Impuls kontryfakcyjny a pamięć kulturowa. Historie alternatywne jako narodowe imaginarium*, „Creatio Fantastica” 2019, nr 2 (60).
- Górecka M., *Nieodparta pokusa spekulacji, czyli o fenomenie historiografii kontryfakcyjnej*, „Kultura i Historia” 2014, 25.
- Górecka M., *Polityczne afiliacje fantastyki. Historie alternatywne jako dyskurs ideologiczny*, „Literaturoznawstwo: Historia, Teoria, Metodologia, Krytyka” 2012–2013, 1(6)–2(7).
- Gra i konieczność. Zbiór rozpraw z filozofii historii i historii historiografii*, red. G.A. Dominiak, J. Ostoja-Zagórski, W. Wrzosek, Bydgoszcz 2005.
- Janion M., *Zło i fantazmaty. Prace wybrane*, t. 3, Kraków 2001.
- Kałążny J., *Do kogo należy historia? Refleksja literaturoznawcy*, „Przegląd Zachodni” 2014, nr 2.
- Koselleck R., *Semantyka historyczna*, przeł. W. Kunicki, Poznań 2001.
- Lemann N., *Czy można uchronić się od przeszłości? Historie alternatywne i uchronie jako literackie aporie polityki i wiedzy historycznej*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2011, LIV, z. 2.
- Lemann N., *Historie alternatywne i steampunk w literaturze. Archipelagi badawczo-interpretacyjne*, Łódź 2019.
- Markiewicz H., *Historia a literatura*, „Pamiętnik Literacki” 2006, XCVII, z. 3.

⁵⁴ N. Lemann, *Historie alternatywne...*, s. 81.

- Massumi B., *Ontopower: War, Powers, and the State of Perception*, Duke University Press, Durham–London 2015.
- Metodologiczne i teoretyczne problemy kognitywistyki*, red. J. Woleński, A. Dąbrowski, Kraków 2014.
- Nietzsche F., *Niewczesne rozważania*, przeł. M. Lukasiewicz, Kraków 1996.
- Nora P., *Między pamięcią i historią: Les Lieux de Memoire*, „Tytuł roboczy: Archiwum” 2009, nr 2.
- Pamięć, etyka i historia*, red. E. Domańska, Poznań 2002.
- Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 3: *Paralele*, red. R. Traba, H.H. Hahn, Warszawa 2012.
- Rosenfeld G., *The World Hitler Never Made. Alternate History and The Memory of Nazism*, Cambridge 2005.
- Spitzer M., *Jak uczy się mózg?*, przeł. M. Guzowska-Dąbrowska, Warszawa 2007.
- Śmietana U., *Re-Grimm-owanie baśni. Kulturoterapia Angeli Carter*, „Czas Kultury” 2004, nr 4.
- Tabaszewska J., *Przeszłe przyszłości. Afektywne fakty i historie alternatywne*, „Teksty Drugie” 2017, nr 5.
- Topolski J., *Refleksje na temat historii alternatywnej*, „Przegląd Humanistyczny” 1999, nr 2/3 (353/354).
- Voß T., *Auch Kalliope schreibt Geschichte*, oder: *Von neuen Dialogen zweier Disziplinen. Conference Proceedings of: Text, Literatur, Geschichte. Perspektiven für das 21. Jahrhundert*, „Literatur-Geschichte”, 11–13. *Zentrum für interdisziplinäre Forschung der Universität Bielefeld*, [online] <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0222-001693> [29.01.2021].
- Wackernagel W., *Poetik, Retorik und Stilistik*, Halle a/S. 1906.
- White H., *Poetyka pisarstwa historycznego*, Kraków 2010.
- White H., *Proza historyczna*, przeł. R. Borysławski i in., red. E. Domańska, Kraków 2009.
- White H., *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, Baltimore 1978.

Extension of historical fact in counterfactual literature and its didactic values

Abstract

One of the main goals of counterfactual histories is to read more fully the complex processes of history. With the help of counterfactual literature, a more complete picture of the past is built, and the knowledge of current history is completed through the understanding of possible alternatives. The space of alternative histories builds “new facts”, showing visions of their existence in the historical process. In other words, a historical fact, taken as a breaking point, represents a turning point in history, where a different scenario of history is realized through counterfactual literature. The historian is obliged to combine a series of facts into a causal sequence, united by the unity of internal necessity. The author of counterfactual history creates a new world, unreal, and at the same time true, logical, having a beginning in historical fact, while the end is embedded in fiction or speculation, with the conclusion: “this is how it could have really been”. Alternative histories understood in this way open up new possibilities for didactics. Historical narrative set within the framework of a novel becomes a more attractive form of communication for the younger generation. Showing alternative variants of history expands not only the space of imagination, but, above all, of abstract and logical thinking, with respect for history.

Keywords: counterfactual literature, historiography, historical fact, didactic

Krystian Saja, dr nauk humanistycznych w dyscyplinie literaturoznawstwo, absolwent filologii polskiej Uniwersytetu Zielonogórskiego, adiunkt w Zakładzie Literaturoznawstwa, Pracownia Mito-poetyki i Filozofii Literatury Instytutu Filologii Polskiej UZ. Członek zielonogórskiego oddziału Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza. Swoje zainteresowania badawcze skupia wokół literatury kontrfaktycznej, literaturoznawstwa kognitywnego, antropologii kultury, memetyki oraz teorii literatury.